

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 1, No. 57, Spring 2023

[10.221108/tpll.2022.134410.2107](https://doi.org/10.221108/tpll.2022.134410.2107)

(Research Paper)

Introducing and Stylistic Analysis of the Manuscript of Kashf al-Zor fi Nazm al-Dor

Khadijeh Safari Kandsari*
Mehdi Mohammadi

Abstract

The present article introduces a manuscript called Kashf al-Zor fi Nazm al-Dor. The author of this version is Rukn al-Din Shirazi, one of the mystics in the 8th century AD. However, it is Ali bin Muhammad Hassan Toni in 835 AD, who has written the mentioned manuscript. The major part of this edition consists of an exquisite mystical treatise and description of Ibn Farez's ode, which is kept in the library of the Islamic Council under the number of 13679. The main goal of this descriptive-analytical research was to examine the literary and expressive methods of the work, while introducing and reflecting on the features of the manuscript and at the end, presenting an appropriate answer to the main question of the research: What are the literary styles and special methods of this manuscript? The current version was full of emotion and imagination and imaginative elements were used in the best way. In general, the predominance of words over meaning, superiority of description over news, poetic imaginations and imagery, and use of poetic purposes, such as praise and simile, were some of the special features of this work. The final results of this research were the identification of the unique manuscript of Kashf al-Zor in Nazm al-Dor and analysis of the modes of expression and stylistic, literary, and linguistic characteristics of this mystical treatise, which had been neglected in the history of Persian language and literature of the 9th century.

Introduction

Introducing and review of literary works are considered as the most important services in the field of protection of the culture and history of this country. In the 7th Century Hijri, a basic and fundamental change occurred in the field of Islamic mysticism. As a result of this transformation, mystical foundations were changed. A new demarcation was formed among mystics and mystical views. Known as Baba Rukn al-Din Shirazi (born in Beiza of Shiraz), Masoud bin Abdullah Beizawi was one of the great sages of mysticism and scholars of the 8th Century Hijri. who lived in

* Assistant professor, Department of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran

* Assistant professor, Department of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran (Corrppondnrg auhlor.s emlll : mehdi.mohammadi@pnu.ac.ir)

Isfahan during the reign of Abu Saeed Ilkhan Mughal and passed away there on the 26th of Rabi al-Awal 769 Hijri. It is worth noting that he belonged to the Sohravardiyya lineage in credo (Tariqat).

He was respected during his lifetime and had many students. Even after his death, he had many believers even in the class of scholars, one of the greatest of whom was Baha al-Din Mohammad Ameli, a scholar of the Safavid era. Baba Rukn al-Din had a capable hand in theoretical mysticism and was able to explain and promote Mohi al-Din-i iiii i . . ees.

Materials and Methods

This research was based on a descriptive-analytical method accompanied by historical research.

Results

Since theoretical mysticism deals with the theory of interpretation of existence and the relationship between God, world, and man, its topics are somewhat similar to philosophy when it turns to rational arguments and for this reason, it requires a clear language and an expressive pen. The present manuscript has expressed and conveyed the issues of theoretical mysticism with an introduction in a simple and clear language, which can be accessible to those interested in these topics. The author of the present edition is Rukn al-Din Shirazi, one of the mystics of the 8th century, which was written by Ali bin Muhammad Hassan Toni in 835 Hijri. The major part of the version is related to the mystical treatise and description of Ibn Farez's ode of Taiyeh, which contains an encyclopedia of pure mystical words, terms, and thoughts.

Conclusion

Studying this text showed that this work was written in a harmonious or melodious style. The features of euphonious prose were clearly visible in the text. Observing and recognizing the literary style of this work indicated that analogies and creating musical correspondences with precision and meticulousness in the selection and arrangement of words were the most effective factors in the formation of its literary form. That is to say that the author had creatively used literary arrays in shaping musical correspondences and comparisons.

Among the innovative arrays and rhetorical techniques that played a big role in creating music and embellishing the words in this book, we could mention different types of euphonious prose, balance and incrustation, symmetry and homophony, prolixity, and collocation. The symmetrical innovation and word selection in this book were sometimes very precise and striking, which sometimes turned it into a poetic prose. The current version was full of emotion and imagination, as well as the elements of fantasy employed in the best way. To enclose, the predominance of words over meaning, superiority of description over news, poetic imaginations and imagery, and use of poetic purposes, such as praise and analogy, were other distinguished features of this work

Keywords: manuscript, **stylistics**, Kashf al-Zor fi Nazm al-Dor, Rukn al-Din Shirazi, Ibn Farez

References

1. Allahyari, A. H. (2021). On the Chekad Chekame of the Lovers. Translation of Diwan ibn Faraz Masri into Persian poetry. Tehran: Mola Publication.
2. Baba Rokn al-Din Shirazi, M. (1980). Nosos al-Khosos fi Tarjomateh al-Fosos. With the efforts of Rajab Ali Mazloumi. Tehran: Institute of Islamic Studies, University of Tehran and McGill University Publication.
3. Bahar, M. T. (1991). Stylistics: History of Persian Prose Development. Tehran: Amir Kabir Publications.
4. Eslami, M., Rashidi Ashjerdi, M., & Chatraei Azizabadi, M. (2107). Introducing the manuscript of "Maghazi al-Nabi" and its stylistics. Specialized Quarterly Journal of Persian Poetry and Prose Stylogy (Bahar Adab), 11 (2), pp. 1-18.
5. Fatuhi, M. (2011). Stylogy. Tehran: Sokhan Publications.
6. Forghani, S. S. (2019). Mashareq al-Darari (Explanation of Ibn Farez's Ta'ee). With an introduction and notes by Seyyed Jalal al-Din Ashtiani, Mashhad: Publications of the Society of Islamic Philosophy and Mysticism.

7. Haji Khalifa, M. (1989). *Kashf al-Zonun on the names of al-Kotob and al-Funun*. With an introduction by Seyyed Shahabuddin Marashi. Beirut: Dar Ehiya al-Trath al-Arabi Publications.
8. Haqshanas, A. M. (1997). *Phonetics*. Tehran: Naqsh-e Jahan Publications.
9. Hosseini Khatunabadi, S. A. (1973). *The events of al-Senin and al-Awam*. Edited by Mohammad Baqer Behbodhi and two introductions by Ayatollah Marashi and Abolhasan Shearani. Tehran: Islamic Bookstore Publications.
10. Homaei, J. and Homaei, M. B. (2002). *History of Isfahan (Volume of Buildings and Buildings, Chapter Takaya and Tombs)*. Tehran: Homa Publications.
11. Iqbal, A. (1945). *Baba Rokn al-Din and his grave*. *Yadgar Magazine*, 2(4), pp. 42-46.
12. Jahangiri, M. (1996). *Mohi al-Din Arabi, the prominent face of Islamic mysticism*. 4th Ed. Tehran: Tehran University Publications.
13. Khansari, M. B. (2011). *Ruzat al-Jannat fi Ahval al-Ulama va al-Sadat*. Qom: Asadollah Esmailian Publications.
14. Manuscript (dated 1431 AD). Retrieval No. 13679. Tehran: Library of the Islamic Council.
15. Meshkat al-Dini, M. (2005). *Persian grammar*. Tehran: Samt Publications.
16. Minawi, M. (1971). *Minawi's letter*. Introduction by Habib Yaghmai and Iraj Afshar. Tehran: Tus Publications.
17. Mir Bagherifard, A. A. (2012). *Practical mysticism and theoretical mysticism or the first and second mystical traditions (reflection on the foundations of Sufism and Islamic mysticism)*. *Researches of Mystical Literature (Gohar Goya)*, 6(2), pp. 65-88.
18. Sadr Haj Seyyed Javadi, A., Fani, K., Khandagh Abadi, H., & Khorramshahi, B. (2012). *Encyclopedia of Shiism*. Tehran: Hikmat Publishing House.
19. Sam Khanyani, A. A. & Baghban, A. (2016). *Relationship in Naftha al-Masdoor*. *Fonun Adabi Magazine*, 8(2), pp. 67-84.
20. Valadbeigi, M. A. and Sadounzadeh, J. (2016). *The Lamentations of Ibn Farez and a Generality of His Mysticism*. *Journal of Sustainability Literature*, 8(14), pp. 307-328.
21. Yousefi, G. H. (1990). *The music of words in Ferdowsi's poetry*. *Journal of Culture and Art Literature*, 12, pp. 8-16.
22. Zakavati Karagzlou, A. (2011). *Ibn Faraz*. *The Scientific Journal of Persian Language and Literature (Mystic Trend)*, Adabestan, 1(3), pp. 14-25.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال چهاردهم، شماره اول (پیاپی ۵۷)، بهار ۱۴۰۲، ص ۸۵-۱۰۲

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۰۴/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۳۰

[10.22108/rpll.2022.134410.2107](https://doi.org/10.22108/rpll.2022.134410.2107)

(مقاله پژوهشی)

معرفی و سبک‌شناسی نسخه خطی کشف الضرفی نظم الدر

خدیدجه صفری کندسری،* مهدی محمدی *

چکیده

مقاله حاضر به معرفی نسخه‌ای دست‌نویس با نام کشف الضرفی نظم الدر می‌پردازد. مؤلف نسخه، رکن‌الدین شیرازی از عارفان قرن هشتم هجری است که علی بن محمد حسن تونی در سال ۸۳۵ ق. آن را کتابت کرد. قسمت اعظم این نسخه مشتمل بر یک رساله عرفانی نفیس و شرح قصیده تائیه ابن فارض است که با شماره ۱۳۶۷۹ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی انجام شده است و هدف اصلی‌اش آن است تا ضمن معرفی و تأمل در ویژگی‌های نسخه خطی، شگردهای بیانی و ادبی اثر نیز بررسی شود؛ نیز در پایان به این سؤال اصلی پژوهش پاسخ داده شود: «سبک ادبی و شیوه‌های خاص این نسخه، در چه مسائلی خلاصه می‌شود؟»

نسخه حاضر سرشار از عاطفه و خیال است و از عناصر خیال‌آفرین به بهترین شکل در آن استفاده شده است؛ به‌طور کلی غلبه لفظ بر معنا، برتری وصف بر خبر، خیال‌پردازی‌های شاعرانه و تصویرگری، استفاده از اغراض شعری مانند مدح و تشبیب از ویژگی‌های خاص این اثر است. نتایج نهایی مترتب بر این تحقیق، شناسایی نسخه خطی منحصر به فرد کشف الضرفی نظم الدر و آکاوی شیوه‌های بیان و خصوصیات سبکی، ادبی و زبانی این رساله عرفانی است که تاکنون در تاریخ زبان و ادبیات فارسی قرن نهم مغفول مانده است.

واژه‌های کلیدی

نسخه خطی؛ سبک‌شناسی؛ کشف الضرفی نظم الدر؛ رکن‌الدین شیرازی؛ ابن فارض

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، safari_kh@pnu.ac.ir

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، mehdi.mohammadi@pnu.ac.ir

۱- مقدمه

معرفی و بررسی آثار ادبی یکی از مهم‌ترین خدمات در حوزه‌ی صیانت از فرهنگ و تاریخ این مملکت است. در سده هفتم هجری، تحولی اساسی و بنیادین در حوزه عرفان اسلامی پدید آمد. بر اثر این تحول، مبانی عرفانی دستخوش تغییر شد؛ چنانکه مرزبندی جدیدی در میان مشرب‌ها و دیدگاه‌های عرفانی شکل گرفت.

عده‌ای از معاصران برای تبیین این تحول و شناخت جریان‌های عرفانی پیش و پس از سده هفتم، عرفان اسلامی را به دو بخش عملی و نظری تقسیم کرده‌اند. فناری (۸۳۴-۷۵۱ ق.) از عرفان عملی به «علم التصوف و السلوک» و از عرفان نظری به «علم الحقائق و المشاهدة و المكاشفة» تعبیر کرده است؛ او همچنین بیانی از ابن عربی نقل می‌کند که در آن، عرفان عملی را علم «منازل الآخرة» و عرفان نظری را «علم الله» نامیده است (میرباقری فرد، ۱۳۹۱: ۶۵).

بی‌تردید مباحث و عناصر عرفان نظری در اندیشه‌های عرفان و حکمای پیشین وجود داشته است؛ اما ابن عربی در دو اثر مهم خود به نام *الفتوحات المکیه* و *فصوص الحکم* - که از مهم‌ترین متون عرفان نظری به شمار می‌رود - و نیز اتباع وی، به عرفان نظری سروسامان دادند؛ آنان اصول، ارکان و مسائل آن را به تفصیل تحقیق کردند و به رشته تحریر درآوردند. پس از ابن عربی، عرفان نظری بسط و کمال یافت و پیروانش از صدرالدین قونوی تا صدرالدین قوامی شیرازی و پس از آن، تا حکمای معاصر در صورت‌بندی منطقی آن، گام‌های بلندی برداشتند.

اصلی‌ترین مبحث عرفان نظری «وحدت وجود» است. طبق عقیده ابن عربی در دار هستی تنها یک حقیقت و یک وجود و یک موجود راستین است و او حق است و برای این حق واحد، اطوار، تجلیات، تعینات و ظهوراتی است که در نتیجه این ظهور و تجلی و تعیین، کثرت و در نتیجه عالم پدیدار می‌شود. وحدت در ذات و حقیقت وجود، و کثرت در مجالی و مظاهر آن است (جهانگیری، ۱۳۷: ۲۴).

مسعود بن عبدالله بیضاوی معروف به بابا رکن‌الدین شیرازی (متولد بیضا شیراز) از بزرگان مشایخ عرفان و علمای قرن هشتم هجری است که در زمان سلطنت ابوسعید ایلخان مغول در اصفهان زندگی می‌کرد و در همانجا در ۲۶ ربیع‌الاول ۷۶۹ ق. درگذشت (مینوی، ۱۳۵۰: ۴۸۲). بابا رکن‌الدین در عرفان از شاگردان کمال‌الدین عبدالرزاق کاشانی (ف. ۷۳۶ ق.)، داود قیصری (ف. ۷۵۱ ق.) و نعمان خوارزمی بود (بابا رکن‌الدین شیرازی، ۱۳۵۹: ۵). وی در طریقت به سلسله سهروردیه انتساب داشت. او در دوران زندگی‌اش محترم بود و شاگردان بسیاری داشت؛ حتی پس از مرگ هم باورمندان بسیاری، حتی در طبقه علما، داشت که یکی از بزرگ‌ترین آنان، بهاء‌الدین محمد عاملی، دانشمند دوره صفویه است (خوانساری، ۱۳۹۰، ج ۷: ۷۸). در عصر قاجار نیز بابا رکن‌الدین مریدان و معتقدان بسیاری داشت؛ از جمله ملاحسن نایینی که از بزرگان و اقطاب زمان خود بود و در عرفان و تصوف سرآمد. بابا رکن‌الدین شیرازی اغلب سال‌های زندگی را در اصفهان سپری کرد و در بین حکام و اعیان و بزرگان اصفهان صاحب احترام و نفوذ کلمه بسیار بود. میرعبدالحسین حسینی خاتون‌آبادی می‌نویسد: «هنگامی که هلاکو، پادشاه مغول قصد تصرف اصفهان و قتل عام مردم آنجا را داشته، خواجه نصیرالدین طوسی او را نزد بابا رکن‌الدین برد و به خواهش بابا رکن‌الدین قتل عام اصفهان برطرف شد یا در آن تخفیف ایجاد شد» (حسینی خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۳۶۴). بابا رکن‌الدین، هم در هنگام حیات محترم همگان بود و هم پس از مرگ، از روحانیت او

استمداد می‌جستند و قبرش همواره زیارتگاه خاص و عام بوده است. شیخ بهاء‌الدین عاملی (ف. ۱۰۳۰ ق.) به بابا رکن‌الدین معتقد بود و شاگردش محمدتقی مجلسی اول (ف. ۱۰۷۰ ق.) در شرح مشیخه من لا یحضره الفقیه، داستان کرامت‌آمیزی درباره مزار بابا رکن‌الدین و شیخ بهاء‌الدین نقل کرده است (خوانساری، ۱۳۹۰، ج ۷: ۷۸). بابا رکن‌الدین در عرفان نظری دستی توانا داشت و در شرح و ترویج اندیشه‌های محی‌الدین عربی توانا بود. متون زیر از تألیفات اوست: الف) قلندریه: شیخ آذری در جواهر الاسرار از آن یاد کرده است و امروزه اثری از آن نیست (اقبال، ۱۳۲۴: ۴۶)؛ ب) کشف الضر فی شرح نظم الدر: در شرح تائیه ابن‌فارض (حاجی‌خلیفه، ۱۴۱۰ ق، ج ۱: ۲۶۶)؛ ج) نصوص الخصوص فی ترجمه الفصوص: در شرح فصوص‌الحکم که با مقدمه استاد همایی و با همت دکتر رجبعلی مظلومی در سال ۱۳۵۹ ش. به چاپ رسید. مهم‌ترین اثر او این شرح است که به تشویق استادش نعمان خوارزمی در سال‌های ۷۳۹-۷۴۳ ق. تألیف کرد و آن را نصوص الخصوص فی ترجمه الفصوص نامید.

بابا رکن‌الدین در روز یکشنبه ۲۶ ربیع‌الاول ۷۶۹ ق. وفات یافت و در جنوب اصفهان و در مسیر جاده قدیم شیراز - که بعدها به مزار بابا رکن‌الدین و تخت فولاد مشهور شد - به خاک سپرده شد (همایی، ۱۳۸۱: ۳۷). بابا رکن‌الدین نخستین دانشمند معروفی است که در تخت فولاد دفن شده است و به همین سبب تا مدت‌ها این قبرستان به نام وی معروف بود (اقبال، ۱۳۲۴: ۴۲).

کاتب و مؤلف نسخه حاضر، شیعی اثنا عشری است که بسیار از امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام (برگ ۲۴ الف) و علی بن‌الحسین علیه‌السلام (برگ ۱۵۳ ب) و صاحب‌الزمان عجل‌الله فرجه الشریف (برگ ۱۹ الف) سخن به میان آورده است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

قصیده تائیه ابن‌فارض که به «نظم السلوک» مشهور است، یکی از شاهکارهای عرفان اسلامی و بیانگر سیر عرفانی و سلوک منظم به سوی سرمنزل مقصود و مقام قرب الهی است. تاکنون شارحان و مفسران بسیاری به این شاهکار عرفانی توجه داشته‌اند. با بررسی‌های انجام‌شده نسخه خطی حاضر که بخش اعظم آن با عنوان کشف الضر فی نظم الدر به شرح قصیده تائیه ابن‌فارض اختصاص یافته، تاکنون به چاپ نرسیده و درباره ویژگی‌های سبک‌شناسی آن کاری انجام نشده است؛ درباره خود اثر نیز اطلاعات زیادی وجود ندارد. این موضوع لزوم پرداختن به معرفی و سبک‌شناسی اثر مذکور را نمایان می‌کند. البته گفتنی است قصیده تائیه ابن‌فارض بیش از هفتصد بیت است و نسخه حاضر تا بیت دویست و سیزده را شرح کرده است.

عارفان پس از ابن‌فارض بر قصیده تائیه او شروح و تعلیقات بسیاری نوشته‌اند؛ برخی از این شروح مستقلاً بر خود این قصیده، و بسیاری از شرح‌ها و تعلیقات هم بر اصل دیوان ابن‌فارض است که قصیده تائیه نیز در آن قرار دارد. این شروح به ترتیب تاریخی عبارت‌اند از: مشارق الدراری و منتهی المدارک که دو شرح فارسی و عربی بر تائیه ابن‌فارض از سعیدالدین فرغانی (ف. ۶۹۹ ق.) است که گویا قدیمی‌ترین شرح بر تائیه است؛ شارح حدود ۶۷ سال بعد از مرگ ابن‌فارض درگذشته است. این شرح را فرغانی از تقریرات درس استاد خود صدرالدین قونوی فراهم آورده است که قصیده تائیه را به فارسی بر شاگردان خود در عراق، شام و مصر تقریر و تدریس می‌کرد. وی آن را ابتدا به فارسی و سپس به عربی شرح کرده است. این شرح به کوشش سید جلال‌الدین آشتیانی در تهران (۱۳۹۸ ق.) چاپ شده است (فرغانی، ۱۳۹۸: ۵). دیگری کشف الوجوه الغر لمعانی

نظم الدر از مولی عبدالرزاق بن احمد کاشانی (ف. ۷۳۰ ق.) است که در تهران (۱۳۱۹ ق.) و یک بار هم در حاشیه دیوان ابن‌فارض در مصر (۱۳۱۹ ق.) منتشر شده است. شرح عزالدین محمود نظری کاشانی (ف. ۷۳۵ ق.)؛ شرح داود بن محمود قیصری (ف. ۷۵۱ ق.)؛ شرح سراج‌الدین ابوحفص عمر بن اسحاق هندی (ف. ۷۷۳ ق.)؛ شرح صدرالدین علی اصفهانی (ف. ۸۳۶ ق.)؛ شرح برخی از ابیات تائیه از ابن حجر عسقلانی (ف. ۸۵۲ ق.)؛ شرح علی بن عطیه الحموی معروف به علوان (ف. ۹۲۲ ق.)؛ شرح زین‌العابدین بن محمد بن عبدالرؤف مناوی مصری (ف. ۱۰۲۲ ق.)؛ شرح محمد امین معروف به امیر پادشاه (ف. ۱۰۳۴ ق.)؛ شرح اسماعیل انقروی مولوی (ف. ۱۰۴۲ ق.) به زبان ترکی و شروح دیگری که حاجی خلیفه در کشف‌الظنون به آن اشاره کرده است. برخی نوشته‌اند که ابن‌عربی نیز بر این قصیده شرح مختصری داشته است که صحت این ادعا معلوم نیست. این قصیده به زبان‌های انگلیسی، آلمانی و ایتالیایی نیز ترجمه شده که ترجمه انگلیسی و تعلیقات آن با استفاده از دو شرح کاشانی و نابلسی انجام شده است. ترجمه آلمانی آن در سال ۱۸۵۴ م. انجام شده و ترجمه ایتالیایی نیز در ۱۹۱۷ م. صورت پذیرفته است؛ کسانی مانند بدرالدین حسن بورینی (ف. ۱۰۲۴ ق.)، عبدالغنی نابلسی نقشبندی (ف. ۱۱۴۳ ق.)، رشید بن غالب دحداح لبنانی و امین الخوری نیز بر این قصیده، ضمن شرح دیوان ابن‌فارض، شرح نوشته‌اند که این شروح هم به چاپ رسیده است (همان: ۷).

مشارق الدراری (شرح تائیه ابن‌فارض) تألیف سعیدالدین بن سعید فرغانی است که با مقدمه و تعلیقات صد و چهل صفحه‌ای سید جلال‌الدین آشتیانی در سال ۱۳۹۸ ق. در چاپخانه دانشگاه فردوسی مشهد به چاپ رسیده است.

این شرح، تقریر درس صدرالدین قونوی رومی است که معضلات این قصیده را برای شاگردان می‌گشود و حتی آنان را به حفظ این قصیده تشویق می‌کرد. یکی از این شاگردان، عارف بزرگ سعیدالدین بن سعید فرغانی است. قونوی بعد از استاد خود، شیخ اکبر، در عالم عرفان نظیر ندارد و فهم آثار او مشکل است. فرغانی در فن عرفان مرید خاص محمد بن اسحاق قونوی است. فرغانی یکی از بزرگ‌ترین عارفان اسلامی است که در دقت نظر و تحقیق در معضلات تصوف و عرفان نظری و وسعت اطلاع و تحقیق و توضیح در مشکلات علم توحید در بین استادان عرفان کم‌نظیر است (فرغانی، ۱۳۹۸: ۲).

مطالب این قصیده از جمله مباحثی است که محققان عارف مانند شیخ سهروردی، شیخ سعدالدین حموی خراسانی و ابن‌عربی و اتباع او نسبت به آن اتفاق و توجه داشته‌اند. مرحوم آشتیانی در مقدمه این کتاب نوشته‌اند که «شرح فارسی "تمهید القواعد" ابن‌ترکه خلاصه‌ای است از شرح فرغانی و با جرأت می‌توان گفت که شخص قونوی محقق‌تر از ابن‌فارض و مشایخ او در سلوک است و اگر ناظم خود متصدی شرح قصیده می‌شد، شرح او بهتر از شرح فرغانی نبود» (همان: ۱۱).

فرغانی در این کتاب (مشارق الدراری) که شرح قصیده تائیه ابن‌فارض است، ابتدا در مقدمه‌ای هشتادصفحه‌ای اصول کلی عرفان نظری را جامع و کامل تبیین می‌کند و سپس به شرح بیت‌به‌بیت قصیده می‌پردازد: بیت اول ابن‌فارض چنین است:

سقتنی حمیا الحب راحه مقلتی و کأسی محیا من عن الحسن جلت

اقول (فرغانی): حمیا الکأس: اول سورتها؛ والراحه: الکف و جمعها راح و المحیا: الوجه.

در ادامه می‌گوید: «که ساقی من در نوشیدن می‌محبت و مستی عاشقی نظر من بود و جامم رخسار دلارامم و لیکن نه از آن جهت که بصورتی حسی یا روحانی مقید باشد تا حسن را که تناسب اجزاء یا ملائمت اوصاف و اخلاق است، بوی اضافت توان کرد؛ بل از آن وجه که در هر صورتی ظاهر، او باشد و ظهورش بمظهر و صورت مقید، نه، و آن ظاهر وجود است که جمال و وجه حق است و دوام و بقاء، لازم ذاتی او، کما قال تعالی: "و یبقی وجه ربک ذی الجلال و الاکرام" ای من حیث باطنه المطلق. و الاکرام ای بظاهره العام المنبسط علی الکائنات. پس چون من نظر کردم در هر صورت حسی آن صورت را مظهر و آیینۀ وجود ظاهر یافتم بوحده الحقیقه و این ظاهر وجود بوحده الحقیقه مرتب او بلندتر از آنست که حسن را که منبئی از کثرت است بعالم ارواح و حسن مقید بوی اضافت توان کرد و مدرک آن جمال مطلق این سر وجودی بود که بمن مضافست و فرع اوست و هر فرعی عند عدم المانع، بأصل خود بالذات مایلست، لاجرم چون یافت اصل و فرع و شعور بفرعیت و اصلیت ایشان که آن میل ذاتی بر آن مترتب است بواسطه آن نظر اولین من بود و متعلق آن نظر آن صورت بود که آیینۀ جمال مطلقش یافتم پس آن نظر ساقی شراب عشق شد و آن صورت قدح آن شراب و مستی غلبه احکام عشق و مرادش از این محبت محبت ذاتی است نه محبت صفاتی؛ لیکن ظهور حکم و تعلقه این محبت ذاتی در عالم حس چون بر صورت حسی موقوف بود لاجرم نظر، آلت حکم آن تعلق شد نه آنکه اصل حب بر آن نظر موقوف بود و الله المرشد» (همان: ۸۲).

در مقام مقایسه شرح بابا رکن‌الدین با شرح فرغانی باید گفت شرح بابا رکن‌الدین که علاوه بر معنی لغات و اعراب و ترجمه، به سؤال و جواب می‌پردازد، بیانش به مراتب روان‌تر و ساده‌تر از بیان فرغانی است:

«لغات: حمیا حلت خمرات؛ و راحه کف دست و مقله سفیده و سیاهه چشم و کأس قدح برآمده از چیزی و محیا روی و حسن معنی روحانیت که دلها بدان مایل بود و حاصل شده از تناسب. اعرابه: راحه فاعل سقتنی است حمیا مفعول دوم و او در و کأسی حال راست و من موصوله و مراد مای داتست و فاعل جلت ضمیری عاید بآن ذات که من عبارتست از دست معناه ساقی من بود کف مردمک چشم من و بداد مرا شراب محبت و حال آن بود که او از تناسب اعضاء متعالی و منزه است و دلها همه مایل باو و اگر قایلی گوید که مفهوم این بیت اینست که گوینده در مشاهده ذات حق منزه حق است جلت جلاله و آن بچشم سر نتوان دیدن پس چرا حکایت از چشم سر کرد و محل دیدن چرا روی گردانید و پس آن ذات متعالیه از روی منزه است بلکه همه روی است جواب بگویم که ناظم این قصیده از کبار اولیا بود و محقق و موحدست و نزد اهل تحقیق و توحید اینست که کاهل آن کسی بود که جمال حق در مظاهر حسی کونی مشاهده کند ببصر همچنانکه مشاهده میکند در مظاهر روحانی بصیرت و جمال با کمال حق عز شأنه دو اعتبار دارد یکی اطلاق که آن حقیقت جمال ذاتست من حیث هی و عارف آن جمال را در فناء فی الله مشاهده تواند کرد و یکی دیگر تقیید و آن از حکم تنزل حاصل آید در مظاهر و بسط اطلاق و تقید در مقمه جوی به فنا و تنزل پس آنکه گفت محیا بمقلت دیده شد اشارت بدیدن در مظاهر حسیه ببصر با بصیرت اگر مظهر روحانی باشد و آنکه گفت عن الحسن جلت عبارتست از اطلاق جمال ذات و عدم تقید آن بأعضا پس عارف اگر حس نبیند چنین بیند و جمال را جمال حق داند که متنزه شده بمراتب کونیه با هویت مصور حسیه و غیرعارف را که چنین نظر نباشد باید که بخوبان ننگرد تا بهاویۀ حیرت در نماند و خمیرمایه این معرفت محبتست که همچون خمر عقل از عقلا بستاند تا محب بمحسوب و طالب بمطلوب

رساند ازان سبب استعارت کرد و محبت را اسم خمر داد و حمیا را بآن اضافت کرد در آن بزمی که حق ساقی بود جانم نمی‌شاید بجز رویش قدح بودن رخس باده همی‌باید دران مجلس هران عاشق که می‌گیرد از آن ساقی چنان گردد که نتواند بخود باز او دمی آید» (نسخه خطی، برگ ۵۱-۵۰ الف).

۲- معرفی نسخه

۲-۱ مشخصات صوری نسخه

اطلاعات ما درباره‌ی علی بن محمد حسن تونی (کاتب نسخه) چندان نیست. نسخه‌ی حاضر به شماره‌ی شناسایی «۱۳۶۷۹» در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی محفوظ است. این نسخه تاکنون، معرفی و تصحیح انتقادی نشده است و به خط نستعلیق خوش و خواناست. عنوان‌های موجود در متن، «سرخ رنگ» است. کاغذ نسخه سفید رنگ و جلد آن نیز «تیماج قهوه‌ای ضربی مقوایی نو» است.

صفحات آغازین تا برگ ۸ نسخه، افتادگی و پاک‌شدگی دارد. نسخه دارای ۱۷۳ برگ است؛ اما با توجه به چند افتادگی معلوم می‌شود که میزان صفحات بیشتر از این مقدار بوده است. برگ پایانی نیز به عبارت «سید کونین چنین فرمود که» ختم می‌شود؛ بنابراین، به‌یقین برگ‌هایی از نسخه معدوم شده است. ترتیب برگ‌های نسخه نیز درست به نظر نمی‌رسد؛ قطع اوراق نسخه ۱۴×۶ سانتی‌متر و اندازه جلد ۱۹×۹ سانتی‌متر است. هر صفحه دارای ۲۱ تا ۲۳ سطر است.

آغاز نسخه عبارت «الحمد لله الذی نور قلوب عباده العارفين بانوار اسرار التوحید...» است و پایان آن به عبارت «سید کونین چنین فرمود که» ختم می‌شود. آمیختگی نثر با نظم نیز ویژگی سبکی این کتاب به شمار می‌رود؛ اشعاری که عمدتاً متعلق به شاعران بزرگی مانند مولوی، سعدی، ناصر خسرو و... است.

این نسخه از میراث کتابخانه‌ی مرحوم مهدی بیانی است که به ما رسیده و البته ناقص هم فهرست شده است.

۲-۲ فهرست نسخه

نسخه‌ی حاضر بیست بخش دارد که به‌ترتیب عبارت است از: رساله‌ی عرفانی (۴۰-۱)؛ نامه‌ی جالینوس به عیسی (۴۱-۴۸)؛ کشف الضر (۴۹-۱۳۶)؛ ترجیع‌بند برای فخرالدین عراقی (۱۳۷-۱۳۸)؛ لشیخ ابی سعید (۱۳۹)؛ لجنید بغدادی (۱۴۰)؛ لشیخ اوحدالدین کرمانی (۱۴۰)؛ شرح حبر کمیل (۱۴۱-۱۴۳)؛ لشیخ عراقی (۱۴۴)؛ رساله‌ی فراست افلاطون (۱۴۵-۱۴۹)؛ فی العقل و فی الفتوه (۱۵۰)؛ لسید علی همدانی (۱۵۱-۱۵۲)؛ کلام علی بن حسین (۱۵۳)؛ فصل المعرفه لوجه الاسلام (۱۵۴)؛ مرثیه‌ی مولانا (۱۵۴)؛ لخواجه شرف‌الدین اردبیلی (۱۵۵)؛ لخواجوی کرمانی (۱۶۰-۱۵۶)؛ لفخرالدین عراقی (۱۶۳-۱۶۱)؛ لسید علی همدانی (۱۶۹-۱۶۴) و ایضاً متن عرفانی (۱۷۳-۱۷۰).

۲-۳ رسم الخط نسخه

- حذف «ه» در آخر کلماتی چون از انک (از آن که)، بدانک (بدان که) (برگ ۱۰ الف)، بلک (بلکه) (برگ ۵ ب)؛
- سرهم‌نویسی: بغایت (برگ ۹ الف)؛ بنسبت خاک (برگ ۱۱ ب)؛
- حذف مد «آ» در کلماتی نظیر ابا (آبا)، انکس (آنکس) (برگ ۷ الف)؛ اصولاً کاتب گاهی در کتابت هر دو

صورت «آ» و «ا» را برای یک کلمه به کار می برد: «سیر فی الله عبارت از انست که سالک بعد از ان که دانست وجود یکی بیش نیست و آن وجود خدایست» (برگ ۸ الف)؛ گاهی نیز «ا» را حذف می کند: «ازین چهار قسم یکی شیخی را می شاید و پیشوایی را و آن مجذوب سالک است» (برگ ۷ الف).

- تخفیف و اختصار: خدای تع (تعالی)، علیه (علیه السلام) (برگ ۱۵ ب)؛

- همزه (ء) به جای «ی»: اثره‌اء (اثرهای) (برگ ۶ الف)؛

- «ة» بجای «ای»: قطرة (قطره‌ای) (برگ ۹ ب)، سایه (سایه‌ای) (برگ ۱۰ ب)؛

- «ب» به جای «پ»: بس (پس) (برگ ۱۱ الف)؛

- گاهی نقطه «ب» را نمی گذارد: «تا آنگاه که باز اشارت رسد که مهر صموت بر زبان نه و سکوت بر دهان

زن» (برگ ۴۳ الف)؛

- «ک» به جای «گ»: انکاه (انگاه) (برگ ۴۳ ب)؛ سرکشته (سرگشته) (برگ ۵۱ ب)؛ گردد (گردد) (برگ ۵ الف)؛

- گاهی «می» را در آغاز فعل می چسباند و گاهی جدا می نویسد: «ما میگوئیم و دیگران می نوشند تا خود

ملک از پرده چه آرد» (برگ ۴۳ ب)؛

- اشتباه نگارشی: «در بیان اهل اعتقاد اهل اعتقاد اهل کشف» (در بیان اعتقاد اهل کشف) (برگ ۲۱ ب)، مردات

(مرادات) (برگ ۳ الف)؛

- اشتباه در نام گذاری باب و فصل: مثلاً در برگ ۱۸ عنوان «فصل در بیان ولایت و نبوت» را آورده است؛

درحالی که به سیاق دیگر بخش‌های کتاب، باید عنوان «باب در بیان ولایت و نبوت» را بیان می کرد (برگ ۱۸ الف)؛

همچنین «بدانک در اول این باب فصلی خواهیم گفتن» که به سیاق کتابت نسخه می بایست اینگونه نوشته می شد:

«بدانک در اول این فصل بابی خواهیم گفتن» (برگ ۲۳ ب).

۲-۴ اشعار نسخه

این نسخه چنانکه گفتیم به نثر فارسی است و اشعاری در هاشم نسخه از شاعران گذشته از جمله مولانا، سلمان ساوجی، سعدی، پهلوان محمود کبار و... دارد؛ ضمن اینکه اشعاری به خواجوی کرمانی، فخرالدین عراقی، خواجه شرف‌الدین اردبیلی اوحدالدین کرمانی، جنید بغدادی، سید علی همدانی و... تقدیم شده است و گاهی نوشته است که این شعر دستخط فلان است:

حسن علی قبله اولیا	بصورت و لسی و بمعنی
کمالات کامل برو ختم شد	همو بود مبداء همو متنها
همو بود اصل و همو بود فرع	همو بود ارض و همو بد سما
همو بود حسن و همو بود عشق	همو بود درد و همو بد دوا
همو بود عرش و همو بود فرش	همو بود بی جا همو بود جا...

(برگ ۱۶۸ ب)

اشعار در بیشتر اوقات، اشعاری کلیشه‌ای است:

مستم کن آنچنانکه ندانم که منم
خود را مگر دمی بخرابات افکنم

فارغ شوم ز شعبده بازی روزگار زین حقه دورنگ جهان مهره برچنم
 قلاش وار بر سر عالم نهم قدم عیاروار از خودی خود برشکنم
 در تنگنای ظلمت هستی چه مانده‌ام تا کی چو کرم پیله همی گرد خود تنم...
 (برگ ۱۳۷ الف)

حدود ۶۰ درصد اشعار نسخه از مولوی، ۸ درصد از سلمان ساوجی، ۸ درصد از اوحدی، ۴ درصد از سعدی، ۴ درصد از ناصر خسرو، ۴ درصد از شاه شجاع و بقیه از دیگر شاعران است.

۳- سبک‌شناسی نسخه

۳-۱ ویژگی‌های زبانی

در سطح آوایی: موسیقی بیرونی و درونی و مسائل کلی مربوط به تلفظ مانند ابدال، اماله، تخفیف و... بررسی می‌شود؛ «آنچه خصوصیات زبانی یک اثر ادبی را مشخص می‌کند عبارت است از ویژگی‌های آوایی واژک‌ها، واژگان، گروه‌های اسمی و فعلی و جمله و ارتباط مؤثری که بین این اجزا وجود دارد. آواها در شکل و محتوای متن تاثیرگذارند. در علم زبان شناسی «آوا» درحقیقت امواج هواست که خود نوعی ماده به شمار می‌رود. آواشناسی توانایی کلی انسان را در زمینه تولید و دریافت آواهایی که در زبان به کار می‌رود، توصیف می‌کند» (حق‌شناس، ۱۳۷۶: ۱۲)؛ اما در ادبیات، منظور از سطح آوایی سطح موسیقایی متن است و تکرار برخی صامت‌ها و مصوت‌ها می‌تواند در این زمینه نقش‌آفرین باشد. در این اثر نیز همانند دیگر آثار، تغییرات آوایی دیده می‌شود و این بیانگر تغییر و تحول دائمی زبان است. بررسی تفاوت آوایی واج‌گونه‌ها از لحاظ حفظ هویت و تلفظ عادی لهجه‌های هر زبانی مهم و معتبر است؛ یعنی «اگر در صورت‌های زبانی گوناگون، مشخصه‌های آوایی یا واج‌گونه‌ای صداها نمایان نگردد، به‌روشنی معلوم می‌شود که تلفظ آنها از صورت عادی انحراف داشته و همین نشان‌دهنده گونه تلفظی خاصی می‌باشد» (مشکوٰۃ‌الدینی، ۱۳۸۴: ۱۳۰). فرایندهای ساخت هجا به آن دسته از عملکردهای آوایی درون هجا گفته می‌شود که بر اثر آن به‌ویژه در بافت پیوند تکواژه‌های سازنده واژه، بر مشخصه‌های صوتی صداها و نیز توزیع آنها در درون هجاهای سازنده واژه تاثیر می‌گذارد (همان: ۱۳۶)؛ بدین معنی که بر اثر فرایندهای یادشده ممکن است صامتی و یا مصوتی از یک هجا حذف و یا در آن وارد شود، یا دو صدا در یک بخش آوایی با هم آمیخته شوند، یا مشخصه‌های آوایی یک صدا تغییر یابد و یا جای دو صدا عوض شود (قلب) (اسلامی و دیگران، ۱۳۹۶: ۷). اینک برخی دیگر از ویژگی‌های زبانی را برمی‌شماریم:

– استفاده از واو به‌جای ویرگول و ساخت عطف‌های طولانی (واو عطف): «و میل و ارادت و محبت و عشق و توجه بنده...» (برگ ۷ الف).

– کاربرد جملات معترضه در خطاب‌ها: «ای درویش بدانک که – اعزک الله فی الدارین – ...» (برگ ۹ الف)؛

«بدان – نصرک الله تع –» (برگ ۱۳ ب)؛

– تکرار حرف «که» (قرارگرفتن فعل و اسم در بین دو حرف که): «باب دوم و سیم هم سخن اهل تصوف

است تا هر کسی که داند که سخن خود از کجا طلب باید کرد» (برگ ۱۳ ب)؛ «از این جهت است که عقل که از

فلک قمر فایض شود هرگز برابر نباشد با عقلی که از فلک شمس فایض است» (برگ ۱۸ الف)؛

- تکرار فعل: «این شرایط از جهت آنست که سالک شایسته صحبت دانا گردد که چون شایسته صحبت دانا گردد، کار سالک تمام گردد» (برگ ۵ الف)؛ «اول ندارد و آخر ندارد و حد و نهایت ندارد و مثل و شریک ندارد و اجزا ندارد» (برگ ۹ الف)؛

- جابه‌جایی ارکان جمله و حذف فعل (ربطی): «دوم صلح است با همه... ششم توکل است و صبرکردن و تحمل؛ هفتم ترک طمع؛ هشتم قناعت؛ نهم آزار نرسانیدن؛ دهم تمکین» (برگ ۲ الف).

۲-۳ سبک ادبی نسخه

سبک را به معنی گزینش آگاهانه یا ناخودآگاه از شکل‌ها و ساختارهای زبان گفته‌اند. سبک در این معنا زمانی تحقق می‌یابد که برای گفتن یک مفهوم بیش از یک شیوه وجود داشته باشد و شخص از میان آن شیوه‌ها یکی را برگزیند (نک. فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۵). ملک‌الشعراى بهار نیز با اشاره به این مفهوم از سبک، آن را چنین تعریف می‌کند: «سبک در اصطلاح ادبیات عبارت است، از روش خاص ادراک و بیان افکار به وسیله ترکیب کلمات و انتخاب الفاظ و طرز تعبیر، سبک به یک اثر ادبی وجه خاص خود را از لحاظ صورت و معنی القا می‌کند و آن نیز به نوبه خویش وابسته به طرز تفکر گوینده یا نویسنده درباره حقیقت می‌باشد» (بهار، ۱۳۷۰، ج ۱: ۱۲).

یکی از بارزترین ویژگی‌های سبکی نسخه خطی کشف الضر فی نظم الدر، انسجام و تناسبی است که حاصل پیوند میان اجزای کلام و چینش معنایی واژگان به‌کاررفته در آن است؛ در نثر مسجع به کیفیت انتخاب و گزینش الفاظ و واژگان از نظر اعتبار معنا و مفهوم بیشتر توجه می‌شود. از سوی دیگر، نثر موزون در هیأت ظاهری خود از نظر داشتن سجع مانند قافیه در شعر است؛ اما چون بدون وزن عروضی است، به نثر متمایل می‌شود.

- سجع: سجع یکی از آرایه‌های لفظی است که با قرینه‌سازی واژه‌های پایانی دو یا چند جمله از نظر حرف آخر کلمه (مطرف) یا وزن (متوازن) و یا هر دو (متوازی)، در کلام موسیقی ایجاد می‌کند و در زیبایی شناسی آوایی نثر، عاملی مهم به شمار می‌رود. سخن موزون باعث ایجاد هیجان در مخاطب می‌شود و علاوه بر آنکه عاطفه و احساس او را تحریک می‌کند، در انتقال معنا و محتوای اثر نیز مؤثر است. مؤلف آنجا که به شرح اصطلاحات عرفانی می‌پردازد، زبانی ساده و بی‌پیرایه دارد؛ اما در غیر این صورت مسجع می‌نویسد:

«بس بحکم و اما بنعمه ربک فحدث و طمع وعده لئن شکرتم لازیدنکم و مقتضای التحدث بالنعمه شکر انچ از غیب بر لوح ضمیر منقش می‌گردد بر اطباق اوراق نهاده بنظر نقادان بصیر و وقادان خبیر عرضه میدارد تا آنگاه که باز اشارت رسد که مهر صموت بر زبان نه و سکوت بر دهان زن: ما می‌گوییم و دیگران می‌نوشند تا خود ملک از پرده چه آرد بیرون» (برگ ۴۳ الف). «سلوک عبارت از کوشش و عروج عبارت از بخشش» (برگ ۷ الف).

- واج‌آرایی: واج‌آرایی تکرار یک یا چند واج صامت یا مصوت در شاعر یا نثر است، به‌گونه‌ای که موجب پیدایش موسیقی درونی شود؛ زیرا تکرار چه در سطح واژه، چه در سطح هجا و چه در سطح آوا، همیشه فایده موسیقایی به‌ویژه موسیقی درونی دارد. «موسیقی درونی و یا هم‌آهنگی کلمات زاینده عوامل گوناگون است از آن جمله مصوت‌ها، صامت‌ها، ترکیب آنها و چگونگی تکرار اصوات و هجاها در کلمات شعر [است]» (یوسفی، ۱۳۶۹: ۷۴). تکرار موجب آراستگی سخن می‌شود و ساختار آن را منظم می‌کند. «گزینش دلخواه در کاربرد لایه آوایی زبان بیش از هر جا در سخن ادبی ممکن است» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۴).

«ای درویش عقول و نفوس عالم علوی و تمامت کواکب و ثابتات و سیارات کارکنان سفل اند و تفاوت ادیان و احوال ادیان درین جهت است بدان سبب که تفاوت بسیار است میان عقول و نفوس عالم علوی و میان کواکب و سیارات چه هر یکی فعلی خاص دارند و هر یک خاصیت بی شمار دارند» (برگ ۱۸ الف).

در قطعه بالا، تکرار مصوت «آ» و نیز حروف «س» و «ع» موجب زیبایی شنیداری شده است؛ نیز در انتقال احساس و عاطفه مؤثر واقع شده است؛ زیرا حروف مذکور از واج‌های روان و سایشی است که برای بیان شادی و آرامش به کار می‌رود. البته هنر و توانایی مؤلف، تنها در زبان فارسی خلاصه نمی‌شود؛ بلکه در عربی دانی و اعمال صنایع (به‌ویژه واج‌آرایی) نیز ید طولایی دارد:

«الحمد لله الذی نور قلوب العارفين بأنوار أسرار التوحيد و زين ارواح الكمل بتجليات الجمال و الجلال لکمال و کساهم حلل الاسماء و الصفات فی الفناء بعد الفناء لا کمال الطالبین و لدیه من ید و سقاہم کأسات شراب الوصال علی أید الملائکة المقربین یسقون منها الطالب المرید فکمل بهم النفوس المستعده المتعطشه لماء حیوه المعرفة فی عین ظلمات النکره حتی عرفوا من هو اقرب الیه من حبل الوريد» (برگ ۴۲ الف).

- قرینه‌سازی: از مهم‌ترین صنایع و تکلفات به‌کاررفته در این کتاب، موازنه یا قرینه‌پردازی است. «قرینه‌پردازی التزام نویسنده یا شاعر به باهم‌آوری واحدهایی است که بین آنها نوعی اقتران و هم‌سنگی، تشابه، تناسب، توازن و معادله برقرار است. قرینه‌پردازی در قلمرو معانی، بیان، بدیع و عروض در سطوح مختلف واج، واژه، جمله و ساختارهای نحوی، وزن و موسیقی کلام صورت می‌گیرد و به‌ویژه صناعاتی مانند ترصیع، موازنه، سجع و تجنیس را در بر می‌گیرد و به متن، تناسب هندسی و معنایی می‌بخشد» (سام خانیانی و باغبان، ۱۳۹۵: ۶۹).
در قطعه زیر کاربرد توازن هجایی مشهود است:

«چون این مقدمات معلوم کردی اکنون بدانک این چهار چیز بنسبت لطافت و کثافت هر یکی درین عالم مکانی دارد مثلا طشتی را پر از خاک کنی چنانک در انجا هیچ خاک دیگر جای نگیرد» (برگ ۱۱ الف).
در قرینه‌پردازی‌ها از صنعت تضاد نیز استفاده شده است:

«آب و آتش در یک مکان نتواند بود بس آب در مکان خود باشد و آتش در مکان خود و این از لطافت و کثافت است کثیف در مکان لطیف مکان ندارد و لطیف و کثیف را خرق نمی‌کند» (برگ ۱۲ ب).
همچنین از صنعت طرد و عکس در قرینه‌پردازی استفاده شده است:

«این چنین کس را سالک مجذوب گویند و بعضی باشند که بازآیند و از خود باخبر شوند و اگر سلوک کنند سلوک را بتمام و کمال رسانند این چنین کس را مجذوب سالک گویند» (برگ ۱۱ ب).

- مراعات‌النظیر: تناسب یا مراعات‌النظیر قرارگرفتن واژگانی خاص و متعلق به یک حوزه معنایی است که در گزینش و چینش واژگان بسیار بااهمیت است؛ زیرا هم باعث زیبایی و هماهنگی بین اجزای کلام می‌شود و هم در انتقال معنا و مفهوم مدنظر مؤثر است. این آرایه ادبی نوعی فراهنجاری در موسیقی است که باعث توازن معنایی می‌شود:

«این سخن از مهماتست بدانک خاک غلیظ است و آب بنسبت خاک لطیف و هوا از آب لطیف تر است و

اتش از هوا لطیف‌تر است و مکان وی درین عالم بالاتر است» (برگ ۱۱ ب).

- تکرار

«آدمی را قوت و لباس و مسکن مقدار ضرورت ضرورتست» (برگ ۶ الف).

- به‌کارگیری اصطلاحات، کنایه‌ها، ابیات و اشعار عربی در متن کلام: «طمع پدید آید و طمع ام‌الخبائث است» (برگ ۶ ب)؛ «کاری کن که بجایی برسی که گفت بی عمل و صورت بی معنی بکاری نیاید. عمل است که سالکان را بمقام اعلاء رساند؛ العمل الصالح یرفعه» (برگ ۱ ب)؛ «از سالکان آنان که بتربیت و به پرورش دیگران مشغول شدند، نظر ایشان بر رحمت و شفقت افتاد و آنان که ترک کردند، نظر ایشان بر فراغت و آزادی افتاد و حقیقت آنست که بیشتر بزرگان که بشریعت و بشفقت مشغول شدند، سبب آن دوستی دنیا بود و رسول علیه‌السلام فرمود: آخر ما یخرج من رؤس الصدیقین حب الجاه» (همان: ۴ الف).

۳-۳ ویژگی‌های فکری

از آنجا که متن نسخه بیشتر در حوزه عرفان و تصوف اسلامی است، در قسمت بیان ویژگی‌های فکری اثر به معرفی متن منحصربه‌فرد رساله عرفانی و سپس فصل کشف‌الضرر فی نظم الدر می‌پردازیم تا از این رهگذر مهم‌ترین ویژگی‌های فکری اثر نمایان شود.

۱-۳-۳ معرفی رساله عرفانی

همانطور که قبلاً ذکر شد، مهم‌ترین بخش این نسخه به رساله عرفانی اختصاص دارد. مؤلف در این بخش ابتدا در هشت فصل به بیان اعمال، عمل اهل طریقت و حقیقت، انسان کامل و صفات او، صحبت و ترک، سلوک و نصیحت پرداخته است.

مؤلف در ابتدای نسخه آورده است: «کاری کن که بجایی برسی که گفت بی عمل و صورت بی معنی بکاری نیاید. عمل است که سالکان را بمقام اعلاء رساند؛ العمل الصالح یرفعه» (برگ ۱ ب). در ادامه، عمل اهل طریقت را در ده چیز معرفی می‌کند که اگر سالک یکی از این ده را چیز کم کند، سلوک میسر نشود و حقیقت روی ننماید: «اول آنکه به خدای تعالی رسیده باشند و خدای تعالی را شناخته و بعد از شناخت خدای تعالی تمامت جواهر اشیاء را و تمامت حکمت‌های اشیاء را کماهی دانسته؛ دوم صلح است با همه، سیم نصیحت و ادب کردند؛ چهارم تواضع؛ پنجم رضا و تسلیم و آزادی و موافقت و فراغت، ششم توکل است و صبر کردن و تحمل؛ هفتم ترک طمع؛ هشتم قناعت؛ نهم آزار نرسانیدن؛ دهم تمکین» (برگ ۲ الف).

- معرفی انسان کامل

مؤلف رساله عرفانی در فصلی به بیان ویژگی انسان کامل پرداخته و انسان کامل را کسی دانسته است که در شریعت و حقیقت تمام باشد. مؤلف برای انسان کامل اسامی و القابی مانند «شیخ، پیشوا، هادی، مهدی، بالغ، مکمل، مرشد، جام جهان‌نمای، آیینۀ گیتی‌نمای، تریاک اکبر، اکسیر اعظم و عیسی» را برشمرده است: «...آنکه مرده زنده است و خضر که آب حیوه خورد و سلیمان که زبان مرغان دانست» (همان: ۳ الف). انسان کامل کسی است که بعد از شناخت خدای تعالی، حقیقت تمامت جواهر اشیاء و تمامت حکمت‌های آن را کماهی می‌داند. از دید مؤلف «انسان کامل با وجود بزرگی و کمال که دارد، قدرت بر حصول مرادات ندارد و بنامرادی بسر میبرد و زندگی میکند؛ یعنی از روی علم و اخلاق کامل است اما از روی قدرت و تحصیل مرادات ناقص» (همان: ۳ ب).

- آداب صحبت و ترک

در ادامه، در فصلی به آداب صحبت و ریاضات و مجاهدات بسیار می‌پردازد؛ اهمیت این آداب و شرایط سلوک از آن جهت است که سالک شایسته صحبت دانا شود:

«ای درویش اگر سالک یک روز بلکه یک ساعت به صحبت دانا رسید و مستعد باشد، بهتر از آنکه صد سال بلک هزار سال به ریاضات و مجاهدات مشغول باشد... ای درویش چون بصحبت دانایان برسی باید که حاضر و مستمع باشی و سخن کم گوئی و سخن که از دیگری پرسند، جواب نگوئی و اگر چیزی از تو سؤال کنند و ندانی باید که زود بگوئی ندانم و شرم نداری و اگر جواب دانی مختصر ادا کنی و با فائده گوئی و دراز نکنی و از درویشان بطریق امتحان چیزی نپرسی و در بند بحث و مجادله نباشی و در میان درویشان تکبر نکنی...» (همان: ۵ الف).

مؤلف سپس در بیان «ترک» سخن می‌گوید و ترک را قطع پیوند در ظاهر و باطن می‌داند:

«ترک در باطن آنست که دوستی دنیا بیکبار از دل بیرون کنی و در ظاهر آنست که آنچه داری ترک کنی و بر درویشان صرف نمائی... هرچیز که سالک را بخود مشغول میکند و مانع ترقی سالک میشود بت است. چون معنی بت را دانستی اکنون بدانک یکی را مال و جاه و یکی را نماز و روزه بسیار بت باشد و یکی خواهد که همیشه بر سر سجاده شیخی میکند؛ سجاده بت او باشد... مراد از ترک ترک فضولات است نه ترک مالابد از جهه آنک بسیار ناپسندیده و مانع راه سالک است ولی آدمی را قوت و لباس و مسکن مقدار ضرورت ضرورتست. اگر جمله را ترک کند محتاج دیگران باشد و طمع پدید آید و طمع ام‌الخبائث است. چنانک مال بسیار فساد بسیار دارد ترک مالابد هم فساد بسیار دارد و هر که مالابد دارد نعمتی عظیم دارد» (همان: ۶ ب).

- شرایط سلوک

مؤلف در بیان شرایط سلوک برای صوفیان، مسائلی را اعتبار می‌داند که در کمتر متن عرفانی از آن یاد شده است؛ وی معتقد است اهل تصوف سه چیز را باید اعتبار کنند: اول جذبه؛ دوم سلوک؛ سیم عروج:

«ای درویش جذبه عبارت از کشش است و سلوک عبارت از کوشش و عروج عبارت از بخشش... آنچه از طرف حق است، نامش جذبه است و آنچه از طرف بنده است نامش سلوک است و میل و ارادت و محبت و توجه بنده هرچند زیاده میشود نامش جذبه میگردد تا بجایی برسد که سالک ترک همه چیز کند و روی به خدا آورد یعنی از همه چیز ببرد و یک قبله شود و غیرحق را فراموش کند بمرتبه عشق رسد... چون مرتبه عشق رسد در همان عشق زندگانی کند و در همان مرتبه از عالم برود این چنین کس را سالک مجذوب گویند و بعضی باشند که بازآیند و از خود باخبر شوند و اگر سلوک کنند سلوک را بتمام و کمال رسانند این چنین کس را مجذوب سالک گویند و اگر اول سلوک کنند و سلوک را بتمام رسانند و بعد ازان جذبه حق بدیشان رسد انکس را سالک مجذوب گویند و اگر بعد از سلوک جذبه حق نرسد او را سالک مطلق گویند. جمله چهار قسم میشوند مجذوب ابر و مجذوب سالک و سالک مجذوب و سالک غیرمجدوب. شیخ شهاب‌الدین قدس سره گفته است که ازین چهار قسم یکی شیخی را می‌شاید و پیشوایی را و آن مجذوب سالک است و آن قسم دیگر شیخی و پیشوایی را نمی‌شایند» (همان: ۷ الف).

پس از بیان جذبه به بیان معنای سلوک می‌پردازد که همان سیر است و سیر را در دو قسم سیر الی الله و سیر فی الله تشریح و سیر الی الله را دارای نهایت و سیر فی الله را بی‌نهایت معرفی می‌کند:

«سیر الی الله عبارت از آن است که سالک چندانی سیر کند که بداند که وجود یکی بیش نیست و آن وجود خدای تعالی است و بغیر از وجود خدای وجود دیگر نیست سیر الی الله تمام شود و سیر فی الله عبارت از آنست که سالک بعد از آن که دانست وجود یکی بیش نیست و آن وجود خدایست چندان دیگر سیر کند که تمامت جواهر اشیا را کماهی بداند و به بیند و بعضی گفته‌اند که امکان ندارد که یک آدمی این همه به بیند و بداند از جهت آنکه عمر آدمی اندکست و علم و حکمت و معرفت خدا بسیار است و بعضی گفته‌اند که ممکن است که یک آدمی این همه به بیند و بداند که اگر عمر آدمی اندک است و بعضی از ادمیان را استعداد قوی افتاده است» (همان: ۸).

– معرفت خدای تعالی

مؤلف در شش باب به سخن اهل تصوف در معرفت ذات خدای تعالی، در بیان حقیقت خدای تعالی، افعال خدای تعالی به قول اهل تصوف، در بیان افعال به قول حکما، در ولایت و نبوت، در بیان اهل تقلید و اهل کشف و اهل استدلال به طور مبسوط، با فصول متعدد و با ذهن و زبانی گویا به تبیین مسائل مربوط به عرفان نظری پرداخته و گفته‌های خود را با سخنان شیخ المشایخ محی‌الدین عربی، شیخ صدرالدین رومی، شیخ سعدالدین حموی استوار کرده است. خطاب‌ها عمدتاً با «ای درویش» است و با عباراتی مانند «چنین دانم که تمام فهم نکردی، روشن‌تر ازین بگویم» (همان: ۲۴ الف)، «یقین دانم که تو نمیدانی که من چه گویم» (همان: ۲۰ الف و ۳۹ ب)، «من از خود چیزی نگویم» (همان: ۳۶ الف) و... صمیمیت عجیبی با خواننده ایجاد می‌کند.

در باب اول، ذات خدای تعالی را نامتناهی می‌داند: «ذات خدای تعالی اول و آخر و فوق و تحت و یمین و یسار ندارد و هیچ جهت ندارد و نورست نامتناهی و نامحدود و بحریست بی پایان و بی کران و کل عالم در جهت عظمت خدای تعالی مانند قطره‌ای» (برگ ۱۰ الف).

در ادامه، در فصلی مراتب نه‌گانه عقول و نفوس را از دید حکما و علما بررسی می‌کند و معتقد است هر عقل که به عقل کل نزدیک‌تر است، لطیف‌تر و شریف‌تر است. بعد از عقول و نفوس، مرتبه افلاک و انجم‌اند و سپس عناصر و طبایع چهارگانه و موالید پیدا شدند. نزول در آباء و امهات است و عروج در موالید است. از دید مؤلف همان چیزی که حکما عقول و نفوس گویند علما ملائکه و کربوبی و روحانی خوانند؛ کما اینکه اختلاف علما و حکما در آباء و امهات است؛ اما در موالید هیچ اختلافی ندارند (برگ ۱۷ ب).

در ادامه در فصول متعدد به مسائل مهم عرفانی می‌پردازد و از معرفت و مراتب وجودی انسان، حواس ده‌گانه بیرونی و اندرونی و... سخن می‌راند؛ اما عمده بحث او درباره روح، اضافی است که در ذیل این مقوله، به تبیین این مسائل می‌پردازد: معنای عابد؛ زاهد؛ عارف؛ ولی؛ نبی، الوالعزم؛ خاتم النبیین؛ عروج انسان؛ جداشدن نور از ظلمت؛ معنای مصباح؛ مشکات؛ زجاجه؛ مراتب چهارگانه ذات الهی؛ جوهر اول (روح اضافی)؛ تشریح عالم ملکوت و عالم ملک در قالب «چهار دریا»؛ «درخت» وجود آدمی و «مرآت» وجود او (برگ ۴۰-۲۳).

می‌توان چنین گفت که این رساله عرفانی مقدمه‌ای برای شرح قصیده تائیه ابن فارض معروف به «کشف الضر فی نظم الدر» است که در ادامه این نسخه (برگ ۵۰-۱۳۶) آمده است.

۳-۲-۳ معرفی قصیده تائیه ابن فارض

قصیده تائیه ابن فارض که به «نظم السلوک» نام‌بردار شده است، یکی از شاهکارهای عرفان اسلامی است. تائیه

ابن‌فارض قصیده‌ای مشتمل بر ۷۵۰ یا ۷۶۳ بیت در تصوف و عرفان است که چون قافیه‌های آن با حرف «تاء» پایان می‌پذیرد، آن را «تائیه» خوانده‌اند؛ ولی نام‌های دیگری نیز دارد؛ از جمله «انفاس الجنان و نفائس الجنان» و یا «لوايح الجنان و روائح الجنان»، «نظم السلوك»؛ در برخی منابع از آن با عنوان «نظم الدرر» نیز یاد شده است. ناظم قصیده، ابوحفص عمر بن علی بن مرشد بن علی حموی مصری (۶۳۲-۵۷۶ ق.) معروف به «ابن‌فارض» و ملقب به «سلطان العاشقین» و «شرف‌الدین» از عارفان مشهور و از ادیبان نامدار اسلام است. ابن‌فارض در این قصیده، بلندترین و عالی‌ترین مباحث عرفانی و مراتب و مراحل سیروسلوك و ناب‌ترین مبانی عرفانی را براساس قواعد علمی به‌صورت نظم درآورده و حقایق توحید، دقائق تفرید، حالت کشف و شهود و اتصال به حق و حقیقت و دخول در حضرت جمع‌الجمع را مطرح کرده است؛ نیز در کنار آن، از محسنات لفظی و بدیعی به‌خوبی بهره برده است. این قصیده را ابن‌فارض در حالت‌های بی‌خودی و غیرعادی سروده است؛ در آن حالت‌هایی که غرق در کشف و شهود و تجلی بوده است؛ گفته‌اند گاهی این حالت‌ها یک هفته یا بیش از آن به طول می‌انجامیده است؛ از این‌رو در بسیاری از ابیات آن، غموض و ابهام وجود دارد و پر از اشارات و رموز سرشار از مسائل کلیدی عرفان و تصوف است. وی در این قصیده، خویش را در مقام و محل تجلی انوار الهی و توحید فعلی می‌دیده است.

عده‌ای او را از روی برخی ابیات شیعه دانسته‌اند:

وَعَنْ مَذْهَبِي، فِي الْحُبِّ مَالِي مَذْهَبٌ
وَأَنْ مِلْتُ يَوْمًا عَنْهُ فَارَقْتُ مِلْتِي
بِعْتَرْتَهُ اسْتَعْنَتْ عَنِ الرَّسْلِ الْوُورِي
وَأَصْحَابِيهِ وَالتَّابِعِينَ الْأَثْمَةَ
(اللّهیاری، ۱۴۰۰: ۳۵)

برخی هم مدعی‌اند که از این قصیده مباحث وحدت وجودی آشکار می‌شود و شدیداً بر ابن‌فارض تاخته‌اند و نوشته‌اند که در این قصیده با استعاره و در لباس الفاظ و کلمات شیرین و جذاب، ابن‌فارض مسئله وحدت وجود را مطرح کرده و مردم را به سوی آن فراخوانده است؛ از این دسته می‌توان از افرادی مانند «ذهبی» (ف. ۷۴۸ ق.) نام برد که ابن‌فارض را «سید شعراء» و «شیخ اتحادیه» دانسته و عنوان کرده است که اگر اعتقاد به وحدت وجود در این قصیده و بقیه اشعار ابن‌فارض نبود، دیوان و قصیده‌ی تائیه او از نظر غایت زیبایی، لطافت و براعت معانی نظیر نداشت؛ البته افسوس که اشعار او چون پالوده‌ای شیرین، اما مسموم است. یکی از مخالفین سرسخت او «ابن‌تیمیه» (۶۶۱-۷۲۸ ق.) است که به عقیده ابن‌فارض در وحدت وجود تاخته است (ولدیگی و سعدون زاده، ۱۳۹۵: ۳۲۷). دیگری «ابن‌حجر عسقلانی» (۷۷۳-۸۵۲ ق.) است که شدیداً به ابن‌فارض می‌تازد و به نقل از شیوخ خود، قصیده تائیه را کفریات به شمار می‌آورد؛ اما ابن‌فارض خود در بیتی از این قصیده اتهام وحدت وجودی و عقیده به حلول را شدیداً رد کرده است:

وَلَيْ مِنْ أَتَمِّ الرُّؤْيَيْنِ إِشَارَةٌ
تَنْزَعُ عَنْ رَأْيِ الْخُلُولِ، عَقِيدَتِي
(اللّهیاری، ۱۴۰۰: ۱۳۲)

سیوطی نیز از ابن‌فارض و قصیده وی دفاع کرده و حتی در دفاع از او کتاب *قمع المعارض* (تبصره ابن‌الفارض) را نوشته است. صرف‌نظر از این مخالفت‌ها و موافقت‌ها، اصولاً الفاظ و کلمات عارفان را نباید بر

ظاهر آنها حمل کرد و ابن‌فارض نیز از این قاعده مستثنا نیست (ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۹۰: ۲۰). قصیده تائیه شامل مباحثی از سیروس‌سلوک، رضا، فناء اول، فناء کلی، اتحاد یا حالتی از وحدت وجود، ابتدا اسماء، سکر جمعی، صحو الجمع، نهایت اسماء، سماء و اتحاد، عقل و اتحاد و جز اینهاست.

۳-۳-۳ معرفی شرح قصیده تائیه ابن‌فارض معروف به کشف الضر فی نظم الدر

بخش اعظم این نسخه شرح قصیده تائیه ابن‌فارض است. در برگ چهل‌وهشتم این نسخه آمده است:

«بزرگان دین و متکلمان مقام یقین بجهه آنک طالب بمطلوب و عاشق بمعشوق و محب بمحبوب رسانند آنچه بر صفایح احوال ایشان لایح گشته در دفاتر و اوراق بعضی بنظم و بعضی بنثر ثبت کردند و ازان جمله که منشور است یکی فصوص‌الحکم مشهورست از مصنفات قطب اقطاب الموحدین وارث ولایه خاتم النبیین شیخ محیی الحق و الدین محمد بن العرابی الحاتمی قدس الله روحه و نور ضریحه و ازان جمله که منظومست قصیده تائیه موسومه بنظم الدر است که از جمله منشیات صفوه اولیاءالله العارفین قدوه اصفیا الله الواصفین کاشف معضلات الطریقه واضح معضلات الحقیقه شرف الله و الدین ابوحفص عمر بن علی السعدی المصری المشتهر بابن الفارض روح الله روحه و والی من الرحمه فتوحه که این ضعیف نحیف با قلت بضاعت و ضعف در استطاعت متصدی تالیف شرح آن شده و فوایدی که از زبان مشایخ و اوستادان خویش روح الله ارواحهم شنوده با زوایدی که حاله التحریر بر دل این فقیر از غیب گشوده و اسراری که از ملهم بی عیب روی نموده درین دفتر ثبت کرده و چون از غایت الفاظ و نهایت حلاوه معانی آن فرح‌فزای و نرح‌زدای است آنرا مسما بگردانیدم بکشف الضر فی نظم الدر و حقا که جای آنست که مدح بصد زبان در مدح این قصیده پردازد و ناظم نظم او را هزار ثنا آغازد» (برگ ۴۸ الف).

مؤلف جزالت، سلامت، فصاحت، بلاغت، رعایت صنایع بدیعی از جمله قلب، جناس، سجع، ترصیع و... قصیده تائیه را ستوده است و نیز از اینکه در بیان منزل سیروس‌سلوک و حالات و مقامات سالک در عشق و محبت و وصول به نهایت سیر، فناء فی الله و فنا بالله، هیچ دقیقه و نکته‌ای را مهمل نگذاشته، ابن‌فارض را تحسین کرده است (برگ ۴۹ الف).

از دید مؤلف، مصطلحات عرفانی و اصلی مطرح در قصیده تائیه ابن‌فارض عبارت است از:

هویت؛ حقیقت الحقائق؛ حضرت احدیت و واحدیت؛ واحدیت جمع؛ انصداغ جمع؛ اسماء ذاتیه؛ اسم اعظم؛ ائمه اسماء؛ ائمه سبعة؛ امام الاثمه؛ اعیان ثابته؛ ام‌الکتاب؛ انانیه؛ الیه؛ اتصال؛ برزخ جامع؛ جمع؛ جمع‌الجمع؛ جمعیت؛ وجود؛ وصل؛ ولایت؛ ولی و حال؛ حجاب؛ حکمت جامع؛ طوابع؛ کتاب مبین؛ کل‌الکل؛ کلمه؛ لب‌لب؛ لسان‌الحق؛ لطیفه الانسانیه؛ لوائح؛ لوامع؛ مجذوب؛ مجذوب سالک؛ مجاذبه؛ مکالمه؛ مرآه الکون؛ مرآه الوجود؛ ملک و ملکوت؛ نبوت؛ نفس‌الرحمن؛ نفس و نفس اماره؛ نفس مطمئنه؛ سر‌قدر؛ سابقه؛ عالم جبروت؛ فتح و فتوح؛ فتح مبین؛ فتح مطلق؛ فرق اول و دوم؛ قیام‌الله؛ قیام‌بالله؛ رحمت امتنانیه؛ رحمت و جویبه؛ روح؛ روح اعظم؛ روح لقا؛ شهود و شواهد و شئون؛ تجلی اول و ثانی؛ تجلی شهودی؛ خاطر و ذوق و ضیاء؛ ظل اول و غیب مطلق و... (همان).

مؤلف بیان می‌کند که شرح خود، موسوم به کشف الضر فی نظم الدر را بر پنج فصل استوار کرده است: فصل اول در توضیح و تبیین اصطلاحات عرفانی؛ دوم در وجود و اسماء و صفات نامتناهی؛ سوم در طریق وصول

محاضرة اصل الاصول؛ چهارم در بیان نبوت و پنجم در خلافت و مباحث آن (برگ ۵۰ الف).

روش مؤلف این است که بیت به بیت، ابیات را ذکر می‌کند و سپس لغات و مسائل صرفی و نحوی بیت را توضیح می‌دهد و در ادامه معنای کل بیت را می‌آورد. در آخر نیز به یک سؤال فرضی عرفانی پاسخ می‌دهد:

«قال الناظم قدس سره سقتنی حمیا الحب راحه مقلتی / وکاسی محیا من عن الحسن جلت؛ لغاته حمیا حدت خمر است و راحه کف دست و مقله سپیده و سیاهه چشم و کاس قدح پر برآمده از چیزی و محیا روی و حسن معنی روحانیت که دلها بدان مایل بود حاصل شده از تناسب اعرابه راحه فاعل سقتنی است حمیا مفعول دوم و او در و کاسی حال راست و من موصوله و مراد ان ذاتست و فاعل جلت ضمیر ی عاید بآن ذات که من عبارت ازوست معناه ساقی من بود مردمک چشم من و بداد مرا شراب محبت و حال آن بود که او از تناسب اعضا متعالی و منزه است و دلها همه مایل باو و اگر قایلی گوید که مفهوم بیت اینست که گوینده در مشاهده ذات منزّه حق است جلت عظمته و ان بچشم سر نتوان دیدن بس چرا حکایت دیدن از چشم سر کرد و محل دیدن چرا روی گردانید و بس و آن ذات متعالیه از روی منزّه است بلکه همه روی است جواب گویم که ناظم این قصیده از کبار اولیا بود و محقق و موحدست و نزد اهل تحقیق و توحید اینست که کامل آن کسی بود که جمال حق در مظاهر حسی کونی مشاهده کند بصر همچنانکه مشاهده میکند در مظاهر روحانی ببصیرت و جمال باکمال حق عز شانه دو اعتبار دارد یکی اطلاق که آن حقیقت جمال ذاتست من حیث هی هی و عارف آن جمال را در فناء فی الله مشاهده تواند کرد و یکی دیگر تقیید و ان از حکم تنزل حاصل آید در مظاهر و بسط اطلاق و تقیید در مقدمه جوی بقا و تنزل بس انکه گفت محیا بمقلت دیده شد اشارتست بدیدن در مظاهر حسیه بصر بابصیرت اگر مظهر روحانی باشد و انکه گفت عن الحسن جلت عبارتست از اطلاق جمال ذات و عدم تقیید آن باعضا بس عارف اگر حسن بیند چنین بیند و جمال را جمال حق داند که متنزل شده بمراتب کونیه با هویت تصور حسیه و غیر عارف را که چنین نظر نباشد باید که بخوبان ننگرد تا بهاویه حیرت در نماند و خمیر مایه این معرفت محبتست که همچون خمر عقل از عاقل بستاند تا محب بمحسوب و طالب بمطلوب رساند ازان سبب استعارت کرد و محبت را اسم خمر داد و حمیا را بآن اضافه کرد» (برگ ۵۲ ب).

آخرین بیت شرح شده بیت ۲۱۳ از قصیده تائیه ابن فارض:

ففسی الصحو بعد المحو غیرها و ذاتی بذاتی اذ تجلّت تجلّت

(برگ ۱۳۵ ب)

۴- نتیجه گیری

مباحث عرفان نظری به تئوری تفسیر هستی و رابطه خدا و جهان و انسان می‌پردازد؛ به همین سبب وقتی به استدلال‌های عقلی روی می‌آورد، شبیه فلسفه است و ازین جهت زبانی سلیس و قلمی گویا می‌طلبد. نسخه خطی حاضر، به زبانی ساده و روشن به بیان مسائل عرفان نظری پرداخته است که می‌تواند با معرفی، در دسترس علاقمندان بدین مباحث قرار گیرد. مؤلف نسخه حاضر، رکن‌الدین شیرازی از عارفان قرن هشتم است که علی بن محمد حسن تونی در سال ۸۳۵ ق. آن را کتابت کرده است. بخش اعظم نسخه مربوط به رساله عرفانی و شرح قصیده تائیه ابن فارض است که دایره‌المعارفی از لغات، اصطلاحات و اندیشه‌های ناب عرفانی را در خود

جای داده است. بررسی این متن نشان می‌دهد این اثر به سبک مسجع یا موزون نگاشته شده است. ویژگی‌های نثر مسجع در متن کاملاً نمایان است. بررسی سبک ادبی این اثر مشخص می‌کند که در شکل‌گیری فرم ادبی آن قرینه‌سازی‌ها و ایجاد تناظرهای موسیقایی و دقت و فراست در گزینش و چینش واژگانی بسیار مؤثر بوده است. مؤلف در شکل‌دادن به تناظرهای موسیقایی و قرینه‌سازی‌ها از آرایه‌های ادبی استفاده کرده است. از بین آرایه‌های بدیعی و صنایع بلاغی که نقش بسیاری در ایجاد موسیقی و تزیین کلام در این کتاب دارد، می‌توان به انواع مسجع، موازنه و ترصیع، قرینه‌سازی و هم‌آوایی، اطناب و مراعات‌النظیر اشاره کرد. قرینه‌پردازی‌ها و گزینش و چینش واژگان در این کتاب گاهی بسیار دقیق و زیباست؛ به طوری که گاهی آن را به نثری شاعرانه مبدل می‌کند. نسخه حاضر سرشار از عاطفه و خیال است و از عناصر خیال‌آفرین به بهترین شکل در آن استفاده شده است. به طور کلی غلبه لفظ بر معنا، برتری وصف بر خبر، خیال‌پردازی‌های شاعرانه و تصویرگری، استفاده از اغراض شعری مانند مدح و تشبیه از ویژگی‌های دیگر این اثر است.

پی‌نوشت

۱. نک. مجالس المؤمنین، ج ۲: ۵۷؛ روضات الجنات، ج ۵: ۳۳۳؛ اعیان الشیعه، ج ۲: ۲۷۰؛ طبقات اعلام الشیعه، قرن السابع: ۱۲۴.

منابع

۱. اسلامی، مهدی؛ رشیدی آشجردی، مرتضی؛ چترایی عزیزآبادی، مهرداد (۱۳۹۶). «معرفی نسخه خطی "مغازی النبی" و سبک‌شناسی آن»، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، ۱۱ (۲)، ۱-۱۸.
۲. اقبال، عباس (۱۳۲۴). «بابارکن‌الدین و قبر او»، مجله یادگار، ۲ (۴)، ۴۶-۴۲.
۳. اللهیاری، امیرحسین (۱۴۰۰). بر چکاد چکامه عشاق: ترجمه دیوان ابن فارض مصری به شعر فارسی، تهران: مولی.
۴. بابارکن‌الدین شیرازی، مسعودبن عبدالله (۱۳۵۹). نصوص الخصوص فی ترجمه الفصوص، به کوشش رجبعلی مظلومی، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران و دانشگاه مک‌گیل.
۵. بهار، محمدتقی (۱۳۷۰). سبک‌شناسی؛ تاریخ تطور نثر فارسی، تهران: امیرکبیر.
۶. جهانگیری، محسن (۱۳۷۵). محی‌الدین عربی چهره برجسته عرفان اسلامی، تهران: دانشگاه تهران، چاپ چهارم.
۷. حاجی‌خلیفه، مصطفی بن عبدالله (۱۴۱۰). کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، با مقدمه سید شهاب‌الدین مرعشی. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۸. حسینی خاتون‌آبادی، سید عبدالحسین (۱۳۵۲). وقایع السنین و الاعوام، با تصحیح محمدباقر بهبودی و دو مقدمه آیت‌الله مرعشی و ابوالحسن شعرانی، تهران: کتابفروشی اسلامییه.
۹. حق‌شناس، علی محمد (۱۳۷۶). آواشناسی (فونتیک)، تهران: نقش جهان.
۱۰. خوانساری، محمدباقر بن زین‌العابدین (۱۳۹۰). روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، قم: چاپ اسدالله اسماعیلیان.
۱۱. ذکاوتی قراگزلو، علیرضا (۱۳۹۰). «ابن‌فارض»، فصلنامه علمی زبان و ادب فارسی (گرایش عرفان) ادبستان،

۱ (۳)، ۱۴-۲۵.

۱۲. سام خانیانی، علی‌اکبر؛ باغبان، علیرضا (۱۳۹۵). «قرینه‌پردازی در نفثه‌المصدر»، فنون ادبی، ۸ (۲)، ۶۷-۸۴.
۱۳. صدرحاج‌سیدجوادی، احمد؛ فانی، کامران؛ خندق‌آبادی، حسین؛ خرمشاهی بهاء‌الدین (۱۳۹۱). دائرة المعارف تشیع، تهران: مؤسسه انتشارات حکمت.
۱۴. فتوحی، محمود (۱۳۹۰). سبک‌شناسی، تهران: سخن.
۱۵. فرغانی، سعیدالدین سعید (۱۳۹۸). مشارق الدراری (شرح تائیه ابن‌فارض)، با مقدمه و تعلیقات سید جلال‌الدین آشتیانی، مشهد: انتشارات انجمن فلسفه و عرفان اسلامی.
۱۶. مشکوة‌الدینی، مهدی (۱۳۸۴). دستور زبان فارسی، تهران: سمت.
۱۷. میرباقری‌فرد، علی‌اصغر (۱۳۹۱). «عرفان عملی و نظری یا سنت اول و دوم عرفانی (تأملی در مبانی تصوف و عرفان اسلامی)»، پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، ۶ (۲)، ۶۵-۸۸.
۱۸. مینوی، مجتبی (۱۳۵۰). نامه مینوی، مقدمه حبیب یغمایی و ایرج افشار، تهران: طوس.
۱۹. نسخه خطی، تاریخ کتابت ۸۳۵ ق.، شماره بازیابی ۱۳۶۷۹، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲۰. ولدبیگی، مرادعلی؛ سعدون‌زاده، جواد (۱۳۹۵). «ناله‌های ابن‌فارض و کلیتی از عرفان وی»، نشریه ادبیات پایداری، ۸ (۱۴)، ۳۰۷-۳۲۸.
۲۱. همایی، جلال‌الدین؛ همایی، ماهدخت بانو (۱۳۸۱). تاریخ اصفهان (مجلد ابنیه و عمارات فصل تکایا و مقابر)، تهران: نشر هما.
۲۲. یوسفی، غلامحسین (۱۳۶۹). «موسیقی کلمات در شعر فردوسی»، مجله ادبستان فرهنگ و هنر، ش ۱۲، ۸-۱۶.